

ARQUITECTURAS EFÉMERAS E METAMORFOSE URBANA: ENTRADAS TRIUNFAIS DOS PRIMEIROS BORBÓNS NA CIDADE IMPERIAL

PAULA REVENGA DOMÍNGUEZ

Resumen: Este estudio se ocupa de las entradas de Felipe V y de Carlos III en Toledo, atendiendo tanto al ceremonial y fastos organizados por el municipio para el recibimiento de los monarcas, como a las metamorfosis experimentadas por la ciudad para tan solemnes acontecimientos. Se presta especial atención a los adornos y arquitecturas efímeras erigida en los enclaves principales del entramado urbano, donde escenografía, arte y poder se unen como parte esencial de los festejos públicos.

Palabras clave: Entradas reales; Ceremonia; Escenografía; Arquitectura efímera; Arte y poder; Borbones.

Resumo: Este estudo ocúpase das entradas de Felipe V e de Carlos III en Toledo, atendendo tanto ó ceremonial e fastos organizados polo concello para o recibimento dos monarcas, como ás metamorfoses experimentadas pola cidade para tan solemnes acontecementos. Préstase especial atención ós adornos e arquitecturas efémeras erixidas nos enclaves principáis do tecido urbano, onde escenografía, arte e poder se unen como parte esencial das celebracións públicas.

Palabras clave: Entradas reales; Cerimonia; Escenografía; Arte efémero; Arte e poder; Borbóns.

Abstract: This study refers to the royal entries of Philip V and Charles III in Toledo, including both the ceremony and pageantry organized by the Municipality for hosting the monarchs, as to the metamorphosis undergone by the city for such solemn events. Special attention is given to the decorations and ephemeral architecture erected in the main enclaves of the urban fabric, where scenery, art and power come together as an essential part of public festivals.

Keywords: Royal entries; Ceremony; Set design; Ephemeral architecture; Arte and power; Borbones.

Durante a Idade Moderna a entrada solemne dos monarcas a unha cidade constitúe un momento especialmente importante para o soberano, para os seus súbditos e para a propia vida política. O rei ten a oportunidade de ver *in situ* a eses vasallos, cos que mantén unha relación indirecta. O pobo ten a ocasión de establecer un contacto directo coa máxima autoridade do Estado, con aquel a quen considera o seu protector. É o momento para o diálogo entre o poder e a sociedade, para dar e pedir. A comunicación entre ambos ten no cerimonial festivo –presidido pola etiqueta e o protocolo– unha das máis espectaculares vías de expresión. A través do solemne ritual que a presenza real desencadea se evidencian as relacións de poder, a súa concepción e distribución. A presenza do monarca, máis que en ningunha outra ocasión, coloca a cada un no seu lugar, o ubica no posto que a ideoloxía que ampara ó Estado lle ten reservado¹.

No século XVIII Toledo vivía un período de decadencia no orden económico e social. Pero coa chegada dos monarcas, a que fora noutro tempo Cidade Imperial erixíase de novo en Corte, aínda que só fose por un día. Nesas circunstancias Toledo non actuaría como unha cidade máis de provincias, senón como urbe principal que ostenta os antiquísimos blasones de Leal e Imperial, cun prestixio respaldado por séculos de vinculación directa á institución monárquica. Impregnados da maxia do cerimonial os súbditos toledanos da dinastía

Borbón expresan simbolicamente a imaxe que teñen dos seus reis. Non é un retrato personalizado, é un ideal ó que poucos retratos se axustan. Ó igual que se altera a realidade no marco da festa, se exalta a imaxe do rei, da reina, da institución monárquica, creando unha imaxe ideal resultado un pouco de realidade e un moito de desexo, reflexo do pensamento colectivo, da mentalidade dunha época.

Así, Toledo transformase nunha gran festa². As mostras de alegría pola presenza real sucédense. Todos queren demostrar ó soberano a súa lealdade, fidelidade e obediencia. É o momento máis adecuado para pedir privilexios e conseguir honras, para conquistar o favor do monarca. Por ello, a presenza real desencadea toda unha serie de actos festivos cos que se ameniza e exalta ó soberano, ó tempo que os organizadores enaltécense a si mesmos.

Escudo de Toledo. *Libro Cartulario del Cabildo de Jurados de Toledo*. Siglo XVIII. Archivo Municipal de Toledo.

Pero non todas as visitas dos reis á cidade supuxeron un igual despregue de medios para o seu recibimento e, sobre todo, non sempre erixíronse arcos e aparatos efémeros para tales ocasións. Neste sentido cabería distinguir entre as entradas triunfais dos monarcas en Toledo e outras que poderíanse calificar de ordinarias, estando as primeiras revestidas de máxima solemnidade e dun sentido de excepcional celebración pública de acatamento á monarquía, mentres que as entradas ou visitas ordinarias non tiñan ese significado simbólico de paseo triunfal pola cidade, senón de circunstancial estancia ou tránsito. Así, na época que nos ocupa producíronse as entradas triunfais en Toledo, con solemne recibimento público, de Felipe V en 1723, de Carlos III en 1761 e de Carlos IV 1790, sendo as dous primeiras visitas as que maior interese literario suscitaron³ e das que aquí nos ocuparemos.

ENTRADAS DE FELIPE V E CARLOS III NA LEAL E IMPERIAL TOLEDO

O último dos Austrias, o rei Carlos II, acompañado da María Ana de Neoburgo, foi recibido en Toledo en olor de multitudes no ano 1698. Co cambio dinástico, en 1701 produxose a primeira visita á Cidade Imperial dun entóns adolescente Duque de Anjou, rei de España, acompañado e como hóspede do cardeal primado toledano don Luís Fernández Portocarrero. Esa visita considerouse «de secreto», e aínda que non foi tan incógnita como para que a cidade non procurara a comodidade e limpamento de camiños e rúas, non transcendeu como verdadeira entrada triunfal, pois concibiuse desprovista do protocolario besamáns e demais celebracións, quedando só como feito histórico que sinalaba os primeiros pasos do novo monarca que chegou á cidade para dar as súas cortesés condolencias á raíña viúva e rogar ante a Virxe do Sagrario⁴. Tamén en xaneiro de 1703 acercouse Felipe V a Toledo para pasar revista ás tropas formadas na Vega pero sen permitirse aclamación festiva por parte da cidade, aínda que disparáronse algúns fogos de artificios e acendéronse luminarias⁵. Sen embargo, foi en 1723 cando Felipe V entrou en visita oficial á Cidade Imperial. Fixoo acompañado da súa segunda esposa, a raíña dona Isabel de

Retrato de Felipe V. *Libro Cartulario del Cabildo de Jurados de Toledo*. Siglo XVIII. Archivo Municipal de Toledo.

Farnesio, e das súas altezas os príncipes de Asturias, co propósito exclusivo de adorar a venerada imaxe da Virxe do Sagrario, nun paseo dende a súa ocasional residencia en Aranjuez⁶.

Tras o reinado de Fernando VI, de quen non consta que se achegara á Cidade Imperial en ocasión algunha, o seguinte dos Borbóns recibido oficialmente en Toledo foi o rei Carlos III, que entrou acompañado do seu irmán don Luís en 24 de abril de 1761 –dez meses despois de que o fixera triunfalmente na Corte madrileña e apenas sobreposto á recente morte da raíña Amalia de Saxonia–, tras unhas xornadas cinxéticas na devesa de O Castañar. O monarca chegou dende a vila de Cuerva, onde había pasado a noite, e detívose en Toledo para facer un alto no seu camiño de regreso a Aranjuez, aproveitando a súa breve estancia na Cidade Imperial para comer alí, e facer unha visita devota á Catedral Primada co fin de rezar á Virxe e ver o Ochavo das reliquias⁷. Carlos III, como bo cazador, prodigou as súas saídas por terras toledanas e pasou longas xornadas na mencionada devesa de O Castañar, situada nas estribacións dos Montes de Toledo e pertencente ó Conde de Mora, tendo por elo ocasión de transitar varias veces pola Cidade Imperial⁸.

A entrada triunfal dos monarcas en Toledo estaba presidida pola etiqueta e un ríxido protocolo que se coñece con detalle gracias á descrición que proporciona Xoán Sánchez de Soria, escribán maior dos concellos de Toledo, no seu *Libro de Ceremonias*⁹, un manuscrito fechado en 1635, que, sen dúbida, mantería a súa vixencia na centuria seguinte¹⁰. Aquí relátasenos como avisado o concello de Toledo da chegada do Rei, este á súa vez informaba a todas as comunidades cidadás con dereito a recibir persoalmente ó monarca. O día da entrada quen saía primeiro a recibirlle, a media legua da cidade, era o Cabido da Santa Irmandade Vella cos seus alcaldes que bicaban a súa man. Facíase despois unha segunda parada, e entónces o rei era recibido, segundo este orde, polos alcaldes e ministros da Real Casa da Moeda, os membros do Claustro da Universidade, o Tribunal do Santo Oficio, o Colexio de Escribáns, os capeláns da Real Capela de Reis Novos, o Arcebispo –se se encontra alí–, e o Deán e Cabido da Santa Igrexa, todos eles a cabalo. Máis tarde acudía o poder municipal co correxidore ó fronte, dignidades, rexedores e xurados con ropones con manga longa en punta, e os sofieles con as súas mazas e peitorais; saíndo todos a cabalo pola súa antigüidade ata chegar ó lugar onde esperaba o rei, ó que bicarían a man, sendo o último en facelo o correxidore, quen ademais se dirixía ó monarca agradecéndolle a súa presenza e pedíndolle a confirmación dos privilexios da cidade. A continuación o correxidore montaba a cabalo e esperaba ó rei para, xunto cos membros do concello –que ían a pe e descubertos–, acompañarlle ata a porta de entrada, en cuxa praza de armas descabalgaba o correxidore e se dirixía de novo ó rei pedíndolle que fixera xuramento ante o escribán maior e lle entregaba as chaves de Toledo. Seguidamente, o monarca facía a súa solemne entrada na cidade montado a cabalo e baixo un palio borda-

do en oro que portaban a pe os rexedores e xurados, situándose diante un título que levaba o estoque do rei diante da súa persoa. Así subía a comitiva ata Zocodover e dende alí polas Catro Rúas dirixíase á porta do Perdón da Catedral, onde o arcebispo e o clero catedralicio esperaban. Na mesma porta, nun sitial preparado ó efecto, o rei facía prestación e xuramento de fe, para despois entrar ó templo, onde entoábase un *Te Deum* e se lle acompañaba ó altar maior para que adorase o Santísimo Sacramento e recibira bendicións do Arcebispo. A continuación o monarca saía pola porta da Chapinería e a Cidade volvía a poñerlle baixo palio, dirixíndose con el ó Alcázar Real. Deixándolle alí regresaban a cabalo ó Concello e terminaba a cerimonia¹¹.

Este era a grandes trazos o protocolario recibimento, pero antes o Concello había de prever os actos a realizar e levar a cabo as dilixencias oportunas a fin de que todo estivese convenientemente preparado para tan magnífica ocasión. De modo que, tras recibirse oficialmente a noticia da inminente visita real¹², unha das primeiras medidas adoptadas polo concello consistía en consultar as celebracións preparadas pola cidade con motivo de outras entradas reais a fin de servirse de experiencias anteriores, pero tamén co desexo de superar o pasado e organizar un recibimento modélico. Examinados os expedientes de tales celebracións e as posibles relacións impresas, e despois de tomados os acordos oportunos, o Concello procedía a informar ó Consello Real de canto pretendíase preparar e executar «por non interromper o coñecido desingnio das súas Maxestades na brevidade da súa xornada»¹³.

Do Correxidor Intendente de Toledo habían de partir as providencias e ordes convenientes para festexar a inminente entrada do monarca. E en sucesivas sesións do concello, nomeábanse entre os rexedores e xurados ós comisarios encargados de atender ás necesidades do festexo, e elixíase ós que terían a honra de ocuparse do beixamán do beixamán. A continuación dábase audiencia ós representantes dos gremios para escoitar os seus ofrecementos e determinar a súa contribución no adorno da cidade, despachábanse disposicións sobre o reparo dos camiños de entrada e o empedrado das rúas, e facíanse dilixencias para reunir obxectos e pezas que serviran ó ornato do recorrido –algo no que era proverbial o afán dos toledáns por prestar os mellores e máis luxosos adornos–. Así mesmo, o correxidor dispoñía medidas excepcionais para subministrar de alimentos a cidade e para habilitar o maior número posible de hospedaxes, cuadras e celeiros, en previsión da masiva afluencia de xentes a Toledo neses días, a maior parte arrastrada polo desprazamento da corte, da servidume e a milicia reais.

Non menos importante resultaba tomar medidas para asegurar o orde público, algo para o que se contaba cos Guardias de Corps, as cuadrillas de vixilancia e os supervisores da carreira, poñéndose especial coidado no asunto da seguridade cidadá durante o festexo para poder concluílo sen sobresaltos,

algo que se recolléira despois con orgullo nos textos, como sucede no relato da entrada de Felipe V onde menciónase como «cousa digna da maior admiración, que en tan desordenado concurso como o que concorreu, así dos veciños pobos como dos mesmos da Cidade, non sucedeu desgracia algunha, nin a menor voz destemperada, ni acción menos composta en todo o tempo da función. Premiando o ceo con tanta serenidade e sosego o mérito do Señor Marques (de Olías), correxidor da cidade»¹⁴.

Xa en marcha todos os preparativos, a través dun bando público dábase aviso ó veciñanza da visita do rei, ordenándose a limpeza e adorno das rúas. Ademais, ca maior celeridade posible, procedíase a engalanar as casas do concello, erixíanse as tremoias efémeras destinadas ó evento, os veciños decoraban as fiestras e balcóns das súas casas, e os alcaides de portas e pontes ocupábanse nas súas respectivas xurisdiccións de axeitar os principais accesos do recinto amurallado. Finalmente, a véspera da chegada do monarca, o correxidor xunto cos comisarios e o escribán maior, recorría os lugares por onde pasaría o cortexo real, pasando revista ás obras efémeras levantadas, ornamentos e estado da carreira¹⁵.

A visita no día esperado empezaba para os capitulares moi temperán, pois despois de facer un novo rexistro da carreira, saían da cidade có correxidor ó encontro extras muros do monarca para proceder ó bicamáns en mostra de vasalaxe e benvida. A continuación, a comitiva real e as carrozas iniciaban o recorrido cara a Toledo e internábanse na cidade polo paso obrigado das correspondentes pontes e portas. Así, na primavera de 1723, Felipe V entraría e sairía pola ponte de Alcántara, mentres que en 1761 Carlos III faría a súa entrada pola ponte de San Martín para retirarse, eso si, pola de Alcántara¹⁶.

Unha vez dentro do recinto urbano, a visita real organizábase seguindo un itinerario que tiña o seu fin de etapa forzoso na praza do Concello, ante a fachada principal da Catedral. Alí realizábase un novo acto protocolario, protagonizado esta vez polo Arcebispo Primado das Españas, que ofrecía ós reis a sagrada reliquia do *Lignum Crucis* para bicar e facer o xuramento de fe no atrio occidental do templo, baixo a Porta do Perdón «sitio por onde as Reais Maxestades sempre entraron»¹⁷. No interior do templo catedralicio os monarcas deteríanse ante o altar maior –onde cantábase o *Te Deum* e elévanse as conseguintes preces–, pasando despois á capela do Sagrario para oír misa e orar ante a sagrada imaxe da Virxe, e dirixíndose a continuación á capela do Corpus Christi, fundación do cardeal Cisneros, onde seguirían o rito da misa mozárabe en sitiais colocados baixo o fresco conmemorativo da Batalla de Orán. Finalmente, ó concluír a liturxia procederíase ó beixamáns das dúas comunidades parroquiais, a Latina e a Mozárabe.

En 1723, invitados polo Arcebispo don Diego de Céspedes e Astorga, os reis Felipe e Isabel de Farnesio chegaron ó Palacio Arcebispal polo paso interno

que dende a catedral, e a través do pasadizo o arco de Palacio, desemboca nas habitacións do edificio, lugar de hospedaxe acomodado para tan reais hóspedes e en cuxo adorno chegou a esmerarse soberbiamente o anfitrión. Este quixo obsequiar con medallas da Nosa Señora do Sagrario, xoias e outros presentes así ós reis como ós nobres do seu séquito¹⁸. Dende os balcóns do palacio, os reis podían asomarse e mostrarse ó xentío amontoado na praza que solicitaba incansablemente a súa presenza, sendo correspondido con certa medida xa que, como apunta graciosamente un dos nosos autores recreándose na situación, «se houbesen as súas Maxestades atender ó imponderable desexo da súa Real presenza, farían a súa estancia nos Balcóns»¹⁹. Pola tarde os reis acostumaban a baixar de novo á capela do Sagrario, visitar o Relicario ou Ochavo e tamén a capela de Reis Novos con gran detemento, así como a Sala Capitular e o Coro. De novo no palacio arcebispal procedíase á clausura da visita e os reis despedíanse das personalidades toledanas para tomar as carrozas que lles conducirán ó seu destino na súa residencia temporal de Aranjuez.

Toledo había vivido unha xornada solemne e inesquecible. Pero, realmente, non acaban con esa despedida os cumprimentos, posto que o correxidor adoitaba dirixirse posteriormente ó Real Sitio para render novo homenaxe ó monarca e escoitar halagadoramente os agradecementos que reservan para el e a cidade de Toledo. Ese desexo de agradar en todo ós reis que visitan a cidade búscase con ansia e constitúe un verdadeiro orgullo e satisfacción que recalcan cun sentido propagandístico as Relacións como un xeneroso galardón que proclamábase: «Que me han de permitir teñamos a vaidade de persuadirnos, xa que oímos dicir: non han tido en España día máis gustoso»²⁰.

METAMORFOSE URBANA: ARQUITECTURAS EFÉMERAS E ADORNO DA CIDADE

As solemnes entradas reais levaban consigo a posta en escena de bo número de elementos teatrais. Isto supoñía unha actuación artística para adornar e modificar de forma temporal o escenario urbano, especialmente aquelas partes que marcaban os itinerarios festivos ou cerimoniais. A cidade asumía un papel simbólico e utópico mediante un espectáculo ó que contribuían diferentes manifestacións en forma de arcos triunfais, fontes alegóricas, complexos decorados, valos balaustradas, pirámides, etc..., que ían acoutando e engalanando os espazos da representación. A colocación de estes elementos viña condicionada polo urbanismo, dependía das circunstancias de desaforo de espazos ó longo das rúas. Así levantábanse arcos en espazos amplos, desaloxados de obstáculos, en prazas e extensas zonas que puideran dar unha perspectiva continuada á sucesión de arcos que instalábanse; en zonas máis reducidas e irregulares, colocábanse adornos de distinta tipoloxía, ou adornábanse as fontes permanentes que nestes lugares adoitaba haber; o eixe das rúas era o lugar

máis propicio para colocar unha fileira de esculturas que vivificasen o recorrido da festa e que deran continuidade e articularasen os distintos arcos ou arquitecturas efémeras levantados nas prazas. Esas obras efémeras, que resaltaban e revalorizaban puntos do recorrido, servían como obsequio plástico e visual a miúdo cargado dun discurso alegórico ou significativo en relación ó gremio que o ofrecía e as alusións emblemáticas ó soberano. Tamén as arquitecturas, convenientemente metamorfoseadas, cumprirían unha función decorativa e panexírica, como no caso da Casa do Concello, cuxa fachada se hermooseaba para convertela simbolicamente en gran trono ou sitial dos retratos reais, importante obxecto iconográfico que constituía o vértice de toda perspectiva visual e conceptual.

A esa cidade de renovada fisionomía e ficticias formas sobrepostas á realidade urbana, engadíanse os elementos máis dinámicos da festa, que, por unha parte, eran os estrictamente protocolarios e, por outra, os variados festexos que resultan imprescindibles no ámbito festivo. Así, para a diversión pública actúan os cortexos e comparsas de choqueiradas e máscaras, organízanse os xogos ou carreiras de destreza ecuestre e de simulación bélica, e recórrese á forza máxica de elementos como a luz das luminarias e os fogos de artificio nas súas máis variadas formas.

A decoración do Concello e a súa praza

Escenario do poder da Cidade Imperial, a praza do Concello sería o salón urbano do encontro da cerimonia, e as casas consistoriais o sitio preeminente dos actos políticos e de tantos outros de diversa índole nos que os capitulares participaban en representación da propia clase gobernante e da cidadanía. Por iso, os comisarios de protocolo consideraban, loxicamente, que o adorno do concello era un obxectivo primordial «atendendo a ser este case o único medio de manifestar exteriormente o agradecemento case nato con que o Senado e pobo Toledano recibe estas honrosas demostracións dos seus soberanos»²¹. Eran obxecto de admiración as galerías da súa fachada nos días solemnes da festa, acicaladas e vestidas de colgadas, plantas verdes e candeas grandes para acender as luminarias nocturnas. Dende os arcos inferiores da lonxa ata a altura das mesmas torres, adornos distribuídos por balcóns, fiestras e arcos das súas dúas galerías embelecían a sobriedade clasicista dos seus paramentos.

As impresións dos autores de *Relaciones* resultan ilustrativas do mérito e bo gusto da súa decoración, algo que mediante palabras tratan de trasladar ó papel con dificultade recoñecida, pois como sinálase no relato da entrada de Felipe V en 1723 «non é fácil en explicación nada afluente, representar a alma que mostrou tan bela cara. Baste dicir que atendida a colocación do seu adorno, esmaltado a distancias con primorosas pinturas de profana historia con

Vista de Toledo. Archivo Municipal de Toledo. Litografías y Grabados: Vistas generales y panorámicas.

Casas del Ayuntamiento de Toledo. Archivo Municipal de Toledo. Litografías y Grabados: Casas Consistoriales.

Lorenzo de Quirós (Atrib.), Entrada de Carlos III en Madrid, por la Puerta del Sol. Óleo sobre lienzo. Museo Municipal de Madrid.

marcos orlados de douradas tarxetas, a unión de todas as alfaias formou tan rico vestido axustado ó fermoso corpo da súa fabrica, que pareceu descubrír faccións, e amosaba vitalidades: ofrecendo á vista moito resplandor de luces, e variedade de matices, púidose dúbida se acaso baixaron á tomar balcóns para lucir as estrelas, ou escalaba as súas paredes a primavera con envexa (sic) das súas flores»²². Sen dúbida, a visión literaria non falsearía neste caso a realidade dun adorno que os propios comisarios constataron, estando a fachada revestida dende o primeiro corpo das torres ata a galería e corredor de pedra con ricas e vistosas colgadas de sedas e veludos, con catro «países» e «pinturas primorosas» colocados nos ocos dos arcos da galería inferior, toda a cornixa adornada e disposto en medio da fachada o sitial cos retratos reais. Esta decoración exterior completábase con reposteiros coas armas da cidade nos piares de ambas galerías, mentres que na lonxa e sobre as bolas da súa balaustrada dispuxéronse laranxeiras e nos arcos inferiores ramalletes de flores e ricos panos con «países e outras pinturas moi preciosas». Asimesmo, o interior da galería alta amosaba a «colgadura celebre que a cidade deu ó convento de San Xoán dos Reis e nos seus piares damascos carmesís»²³.

Nas festividades solemnes o edificio do concello permanecía iluminado, ofrecendo un completo espectáculo visual de luz e cor, mediante a colocación de fachos, espellos, láminas de metal e cornucopias que multiplicaban os efectos aluminicos por todos os plans do edificio, desfigurando dese modo a verdadeira xeometría dos seus perfís e dotando á fachada clasicista dunha nova e orgánica iconografía ilusionista e refulxente do gusto barroco. Esta iluminación

adoitaba ser o adorno mínimo ou de compromiso ó que contribuía o concello nas festividadeas, pero en celebracións destacadas outra ornamentación máis suntuosa decoraba o edificio. Nesas ocasións especiais os comisarios encargados do ornato requirían a dirección do mestre maior de obras da cidade, quen nesta tarefa había de demostrar as súas capacidades de decorador e escenógrafo, algo que saberían recoñecer certos autores, como o que en 1723 apuntaba, co oportuno ton de esaxeración, que «esmerouse o Artífice na súa fabrica tanto, que parece a deixou exenta de sufrir outro adorno»²⁴.

Pero a fachada consistorial «non só había de servir de pública ostentación do obsequioso afecto da cidade, para co seu señor e Rei; non só de lucido teatro, senón tamén de maxestoso trono sublime»²⁵. Nesta idea defínese realmente a función simbólica do edificio que había de ser engalanado como obsequio rico da cidade hacia o seu monarca, como escenario de cerimoniaas e, sobre todo, como sitial dos retratos do rei e da raíña a modo de distinguido estrado de presentación e aclamación, un verdadeiro sitio de honra onde «deixouse ver a imaxe, do que por natureza, e gracia é vantaxoso Apolo, gozando só, ser Sol: a efixie do noso señor o rei Carlos, que colocouse baixo dun magnifico dosel, en medio da maxestosa fachada das Casas do Concello, como Aurora, que nos anunciaba o nacemento de aquel, que no próximo día esperábase difundirse os seus resplandores no toledano ceo»²⁶. Con ese complexo simbolismo exornaríase todo o exterior, superpoñendo á soberbia arquitectura pétreaa, xa un enmascaramento ou envoltura de materiais e texturas diversos, de variadas cores e brillos dourados, de reverberacións e de efectos cambiantes, destacando sobre todo iso o elemento iconográfico por excelencia, esto é, o retrato real.

A simetría da fachada permitía unha ordenación axial dos elementos decorativos e, por tanto, supoñía un apoio compositivo importante ó regular a disposición rítmica e harmónica dos adornos. Así, o centro da galería alta o ocuparía sempre un gran dosel de veludo co escudo de armas de Toledo, bordado en relevo, que abeiraba o sitio onde soen colocarse os reais dos reis. Unha variedade inxente de colgaduras cubrían a fachada en forma de veludos carmesí, panos,

Teodoro Ardemans (Atrib.) *Arco de triunfo para la entrada de Felipe V en Madrid*. Dibujo sobre papel verjurado con lápiz negro, pluma, pincel, tinta parda, tinta china y aguadas grises de tinta china (1701?). Biblioteca Nacional, Madrid.

Catedral de Toledo. Archivo Municipal de Toledo.
Litografías y Grabados: Catedral.

brocados de Bruxelas, labrados en ouro e seda. Outros elementos como marcos e tarxetas dourados salpicaban os ocos, mentres que pequenas árbores e bolas vexetais adoitaban decorar a lonxa ante a primeira galería a modo de xardín, de espacio de Natureza para a cerimonia.

En canto á praza do Concello, todo o seu ámbito quedaba engalanado no seu conxunto gracias ó esmero posto tamén en ornato dos outros dous edificios prestixiosos que a conformaban, o palacio arcebispal e a fachada occidental da Catedral. Ambas construcións, recubertas con certa uniformidade e sobriedade a base fundamentalmente de ricas colgaduras, prestábanse ó decorado xeral da cidade con motivo das entradas reais. Así, na visita de Felipe V en 1723 dispuxéronse ricas colgaduras de brocado de ouro e seda, revestíndose de veludo

carmesí o parteluz e as molduras do arco da Porta do Perdón; mentres que para recibir a Carlos III en 1761 a fachada catedralicia cubriuse cunha «lucidísima colgadura de veludo carmesí, co sobresaínte debuxo de Ouro»²⁷. Asimesmo, dos muros exteriores do claustro adoitaba colgarse unha tapicería pertencente ó Cabido –de tal calidade que se «dubidaba, se é pincel ou tear á quen se debe o lucimento»– con representacións do Triunfo da Igrexa e de exaltación do Santísimo Sacramento, de Doutores contra a herexía e de Concilios de Toledo, constituíndo o conxunto todo un compendio de historia teolóxica e eclesiástica, que puido verse en 1761 nos tapices lúcidos para a entrada de Carlos III²⁸. Tamén os panos de Bruselas e os veludos de cor carmesí ocupaban o seu sitio nestes vastos muros do palacio arcebispal e dos claustros da catedral. Por outra parte, a fachada principal do palacio arcebispal –que da á praza do Concello– revocouse en 1732, cando se produciu a translación do Santísimo, cunha estudiada decoración pintada de carácter arquitectónico que regulaba o aspecto visual do edificio e dotaba á praza dun nobre alzado de perspectiva finxida ó uso barroco, consistente en dous corpos, o inferior alternando ritmicamente entre columnas as figuras das dez artes e o superior cun desenvolvemento de columnas e medallóns de emperadores romanos²⁹. Así, para recibir a Carlos III en 1761 a fachada palatina amosaríase núa, sen máis adornos que esa «primorosa pintura»³⁰.

Ademais, para a celebración de oficios litúrxicos en tan solemnes cerimonia rexias a Catedral ornamentábase tamén interiormente co ceo do señor Deán e Cabido, dispoñéndose no templo «todas as preciosas alfaias, que acostúmanse no día do Corpus. O Altar, e Capela da Nosa Señora coas que adórnase na Oitava da Asunción»³¹. Por outra parte «a nave maior da Igrexa, dende a Porta do Perdón ata o Coro do Altar maior, quedaba cercada dunha valo, para que o golpe de xente» non alterase a boa orde e formalidade da cerimonia³².

O decorado da armazón urbana e as tremoias ficticias

O adorno das rúas da cidade son obxecto dunha especial atención por parte dos autores das *Relaciones*, que detéñense a describir de forma ampulosa tanto a variedade de estruturas levantadas para a ocasión e a inventiva que demostran, como a sorpresa e sensacións que provocan no espectador. Así, os textos reflicten a riqueza multicolor e distinta dos decorados da cidade en festas, e a transformación da armazón urbana en algo novo e extraordinario, nunca antes contemplado.

A visión do recorrido ou carreira coas rúas da Cidade Imperial adornadas para os fastos, constitúe un punto obrigado de referencia das citas máis entusiastas, de maneira que as entradas reais en Toledo quedaron testemuñadas con todo luxo de detalles nas descrições do despregue ornamental, cun destacado protagonismo dos aparatos efémeros erixidos para a celebración do cerimonial festivo. Os autores tratarán de recrear coas súas palabras as imaxes de aquelas arquitecturas dun día que marcaron puntos estratéxicos do recorrido triunfal e convertéronse en fitos de referencia visual e comunicativa polo seu carácter escenográfico³³.

Nestas obras perecedoiras erixidas na rúa conxuntábanse materiais como a madeira, para dar corpo á estrutura sobre bastidores e armazóns perfectamente ensamblados, ou como o lenzo e a pintura para suxerir formas e volumes, xeometrías e perspectivas, materias e figuracións, lográndose así a aparencia da mellor obra arquitectónica ou escultórica. Os artífices utilizaban toda esa amalgama de técnicas nunha composición fastosa, que expresaba ideas ou conceptos precisos a través dunha serie de imaxes alegóricas e de abundantes elementos de carácter emblemático. Estatuas, pinturas con cartelas e tarxetas portadoras dos máis diversos xeroglíficos, alcumes, lemas, etc..., serían o corolario duns aparatos nos que a suxerinte invención, o bo gusto, a variedade estilística

Anónimo español. *Proyecto de arquitectura efímera* (Primer tercio s. XVIII). Dibujo sobre papel verjurado con pluma, pincel, lápiz, tinta negra, tinta parda y aguadas grises de tinta china. Biblioteca Nacional, Madrid.

ou a innovación decorativa, facilitaban exhibir a novidade artística e producir a constante admiración do público ante os alardes imaxinativos ou compositivos.

A tipoloxía desas obras efémeras erixidas para recibir ós monarcas non se limitaba ós arcos de triunfo, senón que contemplaba tamén a feitura de quioscos, boscaxes, palenques e outras tremoias provisionais, que estaban compostas con elementos xa de por si simbólicos como pirámides, estípite, columnas, formas cupuladas.... E o que é máis destacable, adornábanse cun rico repertorio iconográfico que comprendía imaxes mitolóxicas con presenza de deuses, heroes, virtudes...; elementos de carácter bélico con triunfos, trofeos e gallardetes; referencias do espírito monárquico coa presenza de emblemas tan coñecidos e consubstanciais á institución como o león, a coroa, o cetro, ou o orbe terráqueo, a heráldica; sen que faltasen os retratos reais, como

presencia conceptual dos monarcas e punto focal fundamental de toda perspectiva visual do aparato. Todo iso constituía un complexo conxunto apoloxético e de exaltación dinástica, o que acompañaban –nun continuo de sensacións gratas– o exorno de fachadas e outras múltiples decoracións complementarias a base de pezas de prataría, espellos, láminas de metal pulidas, dourados, telas, xoias, ramaxes e obras pictóricas, que sucedíanse nas rúas, reforzando a unidireccionalidade do recorrido físico, visual e temático dos itinerarios. A

Puente de Alcántara. Archivo Municipal de Toledo. Litografías y Grabados: Puertas y Puentes.

visión de semellantes aparatos, creados para finxir portentosas arquitecturas, estaba secundada coa expresión afectada e redundante dos cronistas que ante unha bela tremoia podían proclamar estar vendo: «Babilónica torre, con desvelo/ Polifemo, insensible, sen segundo/ Forman, para escalar ó mesmo Ceo,/ Por explicar o seu gozo á mellor mundo:/ Máquina, que non ten paralelo;/ Pirámide de Exipto, vagamundo, (...).»³⁴.

Cando en 1723 o rei Felipe V fixo a súa entrada triunfal na Cidade Imperial encontraría ó seu paso magníficos arcos, dos cales o autor toledano da correspondente *Relación* fixo unha puntual reseña, aínda que en sentido inverso ó recorrido do monarca –pois acompañaría a revisión previa das autoridades–, chegando a proporcionarnos nalgúns casos ata as medidas de aqueles aparatos contemplados sen presa.

Pois ben, recompoñendo o itinerario da comitiva rexia ó entrar en Toledo resulta fácil establecer a orde lóxica de disposición das tremoias efémeras. Así

sabemos que a primeira composición de obsequio ó monarca achábase esperando dentro da praza de armas da ponte de Alcántara, onde o seu Alcaide e o Fiel de Aduanas colgaron nas tres portas do seu recinto tafetás e pavillóns dispoñendo contra o lenzo frontal da muralla once arcos de adorno, cada un cunha estatua de busto no medio punto, alternando con trofeos bélicos entre os ocos. Na mesma porta colocouse un dosel co retrato do rei de corpo enteiro e un estandarte real por encima, mentres que o arco central da composición configurouse como unha pirámide de sete gradas cuberta de despojos e trofeos de guerra, rematada por unha estatua do monarca armado con peto, lombo da coiraza e manoplas, condecorado co collar do Toisón e a insignia francesa do Santi Spiritus, e portando un bastón de mando. Este sería o aparato triunfal que Felipe V encontrou ó franquear a entrada a Toledo, e do que non hai máis información sobre a iconografía do resto das figuras que o compoñían, aínda que sen dúbida

Plaza de Zocodover. Archivo Municipal de Toledo. Litografías y Grabados: Calles y edificios públicos.

trataríase dunha composición de carácter militarista para recibir ó rei como guerreiro e heroe militar³⁵, imaxe con que identificouse ó monarca xa dende a súa primeira entrada en Madrid en 1701, debido os seus triunfos na Guerra de Sucesión á coroa de España³⁶. Sen embargo, tamén poñeríase de relevo a natureza virtuosa do rei «en que a un tempo mesmo representábase o triunfo, que esperaba Toledo na honra de recibir os seus monarcas, e as gloriosas victorias da súa Maxestade Católica, poñendo a súa Real vista, ó primeiro paso de ilustrar os muros, o teatro máis agradable ó seu corazón animoso, cuxo renome adquiriu a súa Maxestade nos primeiros ensaios do seu valor»³⁷.

Seguindo co recorrido ata a Porta de Doce Cantos, os gremios de Albaneis e Carpinteiros dispuxeron ó pe da muralla numerosos palenques nos que, baixo sucesivos arcos, expuxéronse cadros de naturezas mortas, de aves, de aparadores «da man dos mestres máis celebrados na Arte da Pintura», parecendo fermosa galería sobre o río³⁸. O tramo posterior a Doce Cantos achábase vestido, por man do gremio dos Xastres e o de Obra Prima, con arcos de tafetás vermellos e ramas verdes ata o alpendre do Artificio, en cuxa porta dispoñeríase un dosel que albergaba os retratos reais³⁹. Tamén os xastres encargáranse de adornar polos seus dous lados o referido alpendre e o acueducto que atravesaba o lugar, con cadros variados entre os que figuraba «un Retrato de Janelo, de man do Ticiano»⁴⁰ que dispúxose baixo «unha media laranxa que a mantiñan catro arcos, co seu capitel adornado de verde e sargas»⁴¹.

A continuación chegábase á rúa do Carmen, que coas súas coloridas colgaduras, cadros de paisaxes, montarías e mariñas tiña a «semellanza dun dilatado salón, a quen o ceo comunicaba polos seus miradoiros luces, e formaba teitume con azuis pavillóns», todo debido ó gremio de Sedeiros e Tintureiros⁴². Nesa rúa reparábase en dous edificios de interese e ben exornados, a saber, o hospital da Santa Cruz e o convento do Carmen da Antiga Observancia, que foi axeitado para a ocasión e cuxos moradores renderon cabal obediencia cun lapidario rótulo cuxo alcume dicía: «con fe e culto relixioso/ á maxestade veneran/ dando a Deus o que é de Deus/ e ó César o que é do César»⁴³.

O tránsito á praza de Zocodover realizábase pasando baixo un arco de verdadeira arquitectura, o Arco do Sangue, en cuxa fachada primeira distribuíronse varias pinturas de batallas con marcos dourados e espellos, e «todo o arco para máis fermosura cercouse de verde»⁴⁴. O resto, decorado na súa fachada á paza pola Real Confraría do Sangue de Cristo, aparecía revestido e practicamente enmascarado por bastidores con varias colgaduras de damasco e veludo carmesí, que rodeaban un rico sitial sobre o balcón cunha coroa e cetro de prata, e un dosel co retrato do monarca –que era Irmán Maior de honra de aquela confraría– a cuxos lados lucían dous espellos con marcos dourados en forma de aguías. Ademais, colocáronse cornixas de talla dourada e no intradorso do arco formouse unha bóveda de canón entelada, sobre un bastidor no que alternábanse láminas da historia de Susana con marcos dourados e paisaxes coa historia de David enmarcados en negro.

En Zocodover un vallo, costeado pola nobre compañía de Comercio ou mercadores de escritorio, dividía o espacio da praza e marcaba unha diagonal de tránsito para a comitiva, dispoñéndose ós lados sitiais e estrados para as cidades con voto en Cortes invitadas ó acto; todo iso decorado imitando xaspes e con floreiros pintados que alternábanse con escudos de armas dos reinos hispánicos⁴⁵. Pola súa parte, os mercadores que posuían tendas na rúa Ancha, pagarían a feitura dun luxoso arco que alzábase na entrada mesma de Zocodover, onde a rúa ensánchase. De grandiosa aparencia, este arco de perspectiva con tres ocos de porta era «de arquitectura (así o artífice) cos seus pedestais e machóns, que lle corresponden, vestidos de talla os frisos, fondo azul, e prateados»⁴⁶. O seu primeiro corpo ornábase con oito estatuas femininas con roupaxes azuis, dispostas en nichos avenerados que combinaban o fondo verde e azul. Sobre os dous pasos laterais descendían dous arcobotantes dende a cornixa do arco central, formándose por encima un segundo corpo de idéntica estrutura, con catro estatuas con trofeos situadas sobre os machóns, e nos extremos dúas pirámides de talla con aplicacións de prata sobre fondo verde. No fronte do arco que daba á praza achábase baixo dosel o retrato do rei de corpo enteiro e armado, reiterándose a idea do heroe militar; mentres que no fronte oposto colocouse unha tarxeta dourada coa inscrición seguinte: «Hoxe Toledo agradecido/ Está a tanto real favor;/ Pois séculos fai non tivo/ Mes de Maio máis florido/ Con copia de tanta Flor»⁴⁷. E

como remate de todo, unha gran pírámide que sustiña un Sol e unha Lúa mostrados a un e outro haz, en clara alusión ó mito solar: o rei como sol do reino, como orixe e fin dos beneficios da monarquía.

Avanzando pola carreira, na estreita rúa da Escalerilla, o gremio de Sombreiraía elevou un dosel de tafetás con paredes de espellos, láminas e prataría. Ademais xusto en fronte, na praciña do Solarejo, os Cordoeiros prepararon outra modalidade de obra efémera, un bosque

con gruta, formado por un arco de bastidores que daba acceso a un denso bosque de ramaxes e flores «que podía causar celos ós de Balsaín», pola súa fragancia e frescor, contribuíndo á súa ambientación os tafetás e pinturas temáticas de montaría e volatería, e a presenza viva de pequenos animais⁴⁸, e incluso, a augas que manaban artificiosamente dun penisco «por cen canos»⁴⁹. Sobre este conxunto, o autor do manuscrito de 1723 precisa a existencia na «grutesca» dun «retrato de preciosa man orixinal en que deixábase ver o deus Baco, de quen están facendo mofa uns chicos que lle cercaban ós lados moi ben pintados con uvas nas mans, e el dando a entender a súa embriaguez»⁵⁰.

Chegando á entrada de Cuatro Calles situábase o arco dos Confeiteiros que, con case sete metros de altura por cinco de ancho, resultaba «maxestoso, vestido de tafetás, e adornado de bastante número de alfaias de prata, espellos, pinturas de perspectivas, e tarxetas»⁵¹. O seu segundo corpo merecía especial atención por presentar, no fronte que miraba á rúa Ancha, un dispositivo móbil cun eixe sobresaínte no que movíase unha gran roda, composta á súa vez de outras catro de distinto diámetro. As rodas externas xiraban en sentido encontrado e gornecíanse con figurados raios solares, mentres que a central estaba fixa nela albergábanse os dous retratos reais, todo o cal parecía unha soa roda de logrado enxeño mecánico cos seus tres metros de diámetro, constituíndo un claro exemplo da oficial alegoría astrolóxica ou planetaria ó amosar ós reis como centro cósmico da institución monárquica e do reinado, pero significando á vez dende a intención do gremio oferente «o continuo movemento da súa fidelidade en obsequio dos seus Monarcas»⁵². En canto á cara oposta do arco, amosábase nela un retrato do Príncipe de Asturias, o malogrado Luís, baixo unha estatua da Esperanza ou Lealdade (que nesta identificación non se poñen de acordo os dous autores das *Relaciones*), pero que en calquera caso descobre o perfil simbólico outorgado ó herdeiro á coroa, a cal pronto recollería ó abdicar nel o seu pai ó ano seguinte.

Puente de San Martín. Archivo Municipal de Toledo. Litografías y Grabados: Puertas y Puentes.

Xa cara ó final da estreita rúa de Hombre de Palo, os cereiros fixeron o seu arco triunfal de dous corpos, co madeirame ornado de ricos tafetás encarnados e dourados, e recuberto todo el de espellos, o que permitiría reflectir o entorno engalanado das fachadas, incorporándoo á propia decoración.

Mais abaixo, na praza do Concello, xunto ó exterior da capela Mozárabe da catedral, cerraba a rúa de Carretones un arco erixido polos Prateiros, que era o último do recorrido. Medía oitenta pes de altura –isto é, case vinte e dous metros e medio–, e constaba de varios corpos superpostos. O primeiro deles tiña dous columnas que sustentaban un amplo arco, duns once metros de luz, formado por tres segmentos en «ce» ou trilobulado. O segundo corpo, de menor ancho, tiña tres ocos, estando o central ocupado por un retrato de corpo enteiro do rei, ben guarnecido con pezas de prata e flores, e baixo pavillón de prata e cortinaxe de onde descendía un neno con coroa nas mans, mentres ós pes outros nenos suxeitaban un mundo e o correspondente lema; en canto ós ocos colaterais, lucían neles as estatuas de Marte, armado con lanza e rodela e con trofeos ós seus pes, e de Palas armada do mesmo modo, hollando despozos de guerra. O terceiro corpo configurábase cunha forte pirámide de oito lados e senllos arcobotantes guarnecidos de alfaias e flores, facendo de pedestal dunha estatua alada da Fama, vestida de rica tela e con dous nenos de talla ós seus pes con tarxetas e bandeirolas ó aire. Na iconografía deste arco, e máis explicitamente nas tarxetas con lemas que a relación transcribe puntualmente, existía unha firme idea de identificar a Felipe co triunfador militar e á raíña como unha Minerva vencedora moral sobre todo vicio, mentres a Fama representaba a victoria, incluso sobre a herexía⁵³. Así, con este arco e o engalanamento das fachadas da praza do Concello completábase o programa decorativo que aquí culminaría pletórico.

Por canto refírese á entrada en Toledo de Carlos III o 24 de abril de 1761, as arquitecturas efémeras que levantaron os gremios e artífices toledanos quedan rexistradas nunha dilatada e pormenorizada descrición de aquela xornada. O recorrido iniciouse na ponte de San Martín, adornándose a rúa e os poucos edificios alí existentes con «sobrada decencia» e, aínda que non se trataba dun tramo principal da carreira, engalanáronse os muros conventuais dos Agustinos Calzados, o frontis da parroquia de San Martín e a porta do Cambrón. Dende esta porta ata a de Bisagra, o camiño ó pe das murallas se desbrozou e achandou convenientemente, e nos muros dos conventos de monxas carmelitas e de fra-des mercedarios colgáronse algúns ricos tapices⁵⁴. Tras realizar este recorrido extras muros da cidade, o ingreso da comitiva real no recinto urbano produciríase a través da Porta de Bisagra, cuxa praza de armas converteu o Alcaide «en ameno pénsil, en bosque, camarín, ou estrado, que todos estes nomes veñen moi adecuados ó seu esmero; porque os tapices a representaban sala; as pinturas a facían parecer estrado; o contido delas, selva, ou bosque; e as verdes plantas un Aranjuez»⁵⁵.

A continuación, na rúa do Arrabal, dispuxéronse coloridas colgadas no exterior da parroquia de Santiago e, máis arriba da ermida da Estrela, os gremios de confeiteiros e de cereiros levantaron un arco de arquitectura finxida con aparencia pétreo, decorado de «ben pintados lenzos / con estípites, columnas,/ armas, triunfos e trofeos»⁵⁶ e rematado por unha estatua da Fama co seu clarín. Pasado ese arco de arquitectura efémera, a comitiva sortearía outros dous arcos ou portas, esta vez de fábrica antiga, o da Porta do Sol e o denominado de Bernardas que o gremio de obra prima revestiu por completo con uniformes colgadas e con pinturas de Sibilas, intérpretes do oráculo, profetas e escenas do Novo Testamento, así como de animais, cacerías e froiteiros, deixando na Porta do Sol plantas verdes e unhas quintillas de leal afecto ó monarca⁵⁷.

No seguinte punto, a praza de Postas, o gremio de ferreiros e oficios do metal, xunto co de tratantes de la e sombreireiros, costeou un arco con dous corpos e case dez metros de alto, revestido de cortinaxe e tachonado de pezas de prata, situándose no primeiro corpo a estatua dun anxo con atributo rexio, e no segundo a dun impresionante guerreiro de dous metros, que víase como un xigante. Na mesma praciña podía observarse o adorno colocado polos Agustinos Recoletos na fachada posterior do seu convento, composto de damascos carmesís, pavillóns nas fiestras, ramaxes, algúns cadros e un zócalo de tapicería.

Algo máis arriba, pasada a portada das Comendadoras de Santa Fe –onde a imaxe do seu santo patrón, Santiago Matamoros, fora renovada e pintada–, o gremio do Arte Maior da seda erixiu na rúa das Armas un sorprendente templo «que sendo deseño do que o Imperio Romano dedicou para sacrificar á deusa Vesta, era realidade do que consagrou o Imperio Toledano, sacrificando os seus caudais, e persoas en obsequio fiel ó seu Monarca»⁵⁸. Este edificio perecedeiro de perfecta traza, aínda que de solo desigual polo desnivel da baixada, constaba de nave lonxitudinal cunha capela maior en medio e outra transversal tamén con capelas, situándose no cruceiro unha cúpula con lanterna apilastrada e cornisilla. De orde composto, a obra mostraba «a súa firme Arquitectura,/ de sólidos fundamentos,/ en vasas, columnas, frisos,/ alquitraves, e no recto/ de cornixas, e machóns/ a onde cargaba o peso/ da súa alta media Laranxa»⁵⁹. No exterior, a súa cúpula semellaba «o teitado de Prata do Capitolio Romano»; sobrepasando a altura da «suntuosa máquina» os catro altos da praza⁶⁰. No interior destacaba a súa riqueza decorativa, pois segundo apunta un autor, «alí víase de china/ dos pinceis máis destros/ diversos orixinais,/ riquísimos por extremo./ Alí en cadros do Ticiano,/ escritores, e mestres,/ xa sagrados, xa xentiles ...»⁶¹. Mentres outra testemuña destaca como: «Ricos espellos, belas miniaturas,/ adornan este templo primoroso;/ do salomónico, non envexa as molduras;/ Un anxo, no alto, afectuoso,/ por Coroa demostra as súas venturas./ É xusto rúa de Rodas o Coloso»⁶². Ademais, contaba con outros adornos dignos de mención como «unha pintura profana da China» no interior dunha das capelas, espellos dourados nas catro pechinas da cúpula e na media laranxa un tafeté encarnado «con va-

rios xoguetes de marcos dourados Chinescos», ou unha fermosa araña de cristal que colgaba da súa lanterna, aparecendo nas dúas fachadas do templo uns escudos reais pintados e uns «moi lucidos xoguetes de Gabinete»⁶³. Así mesmo, distribuíanse polo templo vinte e catro «pinturas de filósofos antigos, e outros heroes», e catro belos anxos que portaban atributos do poder (sol, cetro, espada e broquel), desenvolvéndose no conxunto un complexo programa iconográfico alusivo ó templo da sabedoría. Todo iso tocado dun certo refinamento rococó que deixábase ver no gusto polos caprichos decorativos exóticos chamados chinerías ou *chinoiaeries*, moi propios da corrente estética desenvolvida en ambientes cortesáns ou cultos, que posiblemente os mestres sedeiros manexaban nos repertorios ornamentais do seu oficio e que estaban a ser amplamente difundidos a través das artes decorativas.

Xa na praza de Zocodover –cuxos edificios circundantes aparecían engalanados con variedade de colgaduras e adornos– o mesmo gremio do arte maior da seda e pasamanería, xunto ó de tinturería e torcedores, ocupouse do adorno dos dous arcos herrerianos de pedra que iniciaban a subida ó alcázar ou costa da Bola, transformándoos nun promontorio a modo de grandioso arco de triunfo alzado «ó Marte superior Carlos III». Por diante dispuxéronse dúas capelas

cadradas, cun cimborrio cada unha, cuxa feitura era tan perfecta e estaban «tan ben cortadas, que podían servir de modelo ó máis destro Arquitecto». A continuación situábase a tremoia, cuxo corpo inferior estaba recuberto de tafetás e tiña no seu machón central un gran espello de lúa curvada que «eclipsaba ós máis ben parecidos soles; porque facía aparecer, aínda ós mellor parecidos caras, anxos de retablo, ou mascaróns de fonte»⁶⁴. Encima aparecía un solo sembrado de trofeos de guerra e alzábanse dúas estatuas de guerreiros armados que custodiaban un león maxestoso abrazado a un orbe e cos despojos dun vencido ós seus pes. Rematando, a modo de terceiro corpo, levantábase un pesado trono cadrado, pintado de floreiros e ornado, coa estatua de «Bizarra dama» que portaba unha espada núa e unha balanza, representando á Xustiza, un dos atributos da realeza.

Calle Ancha. Archivo Municipal de Toledo. Litografías y Grabados: Calles y edificios públicos.

Na entrada á rúa Ancha, o gremio de Mercadores de Escritorio ou contrastistas da Seda, situou un arco todo vestido «de lencería, pintada á Romana, con tanta destreza, e proporción que parecía unha admirable fábrica de ben concertadas pedras, primorosamente unidas»⁶⁵. O seu primeiro corpo tiña no centro un medio punto de sete metros e medio de altura, ó que flanqueaban dúas portas separadas por arbotantes con dúas estatuas, unha da Esperanza portando o áncora e a outra da Xustiza (ou da Fortaleza, segundo a interpretación de Lobera y Mendieta⁶⁶). No segundo corpo, de similar deseño, situábase nun lado unha escultura da Fe e no outro a dun león con dous mundos, simbolizando o compromiso entre a relixión e a monarquía, e ilustrado con lemas en quintillas que proclamaban a fidelidade corporativa do comercio facía o seu soberano. Finalmente, o remate –de case tres metros de alto– o constituía unha figura de Anxo cunha coroa nas mans en ademán de impoñela ó soberano, e dúas parellas de anxos pequenos situados a ambos lados do arco principal, que portaban o lema «Viva Carlos terceiro/ rei das Españas»⁶⁷.

Na propia rúa Ancha os mercadores e tendeiros, xunto a paneiros, lenceros e sedeiros alzaron un arco triunfal no que «xuntaron coa súa magnífica arquitectura, unha propiísima aplicación de fábulas, un elevado concerto de ninfas, peregrinas descrições de moitos trofeos, e tanta multiplicidade de alfaias»⁶⁸. Esta tremoia compoñíase de tres corpos: o primeiro deles, con catro pilastras e arcos de medio punto, estaba adornado con ramaxes, espellos, prata, cornucopias e unha araña de cristal, e contiña doce décimas e xeroglíficos que proclamaban a lealdade do gremio de comercio á súa maxestade emulando cantos das Ninfas. O segundo corpo alzábase sobre unha cornixa tallada e pintada de verde con aplicacións de prata, en cuxos ángulos descansaban catro estatuas douradas representando ós deuses Eolo, Plutón, Cibeles e Neptuno –representación dos catro elementos: vento, lume, terra e auga, respectivamente–, antepostas a catro pirámides que sostiñan medios puntos, baixo os que se abeiraban a efixie dun león con coroa, cetro e espada, no lado que miraba á rúa, e, no que daba cara a Zocodover, os escudos de España e Polonia unidos baixo coroa e cun reloxo de música por debaixo, que «facía as veces da Citara de Orfo para acompañar o canto das Ninfas». Este corpo completábase na zona superior con tarxetas e trofeos de guerra, máis unha aclamación que dicía «Viva Carlos III» cerrando ata a mesma cornixa, á súa vez marcada de espellos. En canto ó terceiro, levantaba catro volutas angulares con estatuas representando Indias (acaso en alusión ás catro partes do mundo), e detrás catro pirámides que sostiñan arcos de medio punto dos que pendían grandes espellos, os cales reflectían á súa vez, integrándoos no artificio, os adornos das casas adxacentes. E rematando o aparato, verdadeiro «monte de prata cuxa altura excedía a elevación das encumbradas casas», colocouse un cabalo alado montado por xinete con turbante e armado con lanza acometendo á *Quimera* como alegoría da loita do Ben contra o Mal.

Curiosamente, ante a suntuosidade decorativa da rúa Ancha, un dos autores exímese do esforzo de seguir dando detalles e sinala convincente que considera «superfluo referir a arquitectura, e alfaias dos seus arcos triunfais; porque cada casa merecía o triunfo dos seus arcos», vistos os custosos pavillóns, as preciosas cornixas, os multiplicados arcos, os rizados doseis, as orlas douradas, as «columnas salomónicas con peregrinas macollas», as ricas telas con sobreposto de tarxetas e pezas de prataría, as láminas, espellos e cornucopias⁶⁹.

Xa nas Cuatro Calles, sobre o solar dunhas casas entóns derruídas, o gremio de mestres albaneis e o de carpinteiros construíron un cenador «de maravillosa arquitectura» con catro pilastras sobre as que se apoian senllos arcos de medio punto rematados por unha cornixa circular, belamente revestida de ramaxes. Sobre este anel, catro pirámides suxeitaban unha media laranxa con cimborrio «que ilustrou tan vivamente o pincel, que nin Agalbarco puidera mostrarse máis fantástico, da cor tan propia de pedra, que lle adornaba»; e por remate unha lanterna apilastrada e coroada por unha borbónica flor de lis dourada sobre un pedestal «á Romana»⁷⁰. Neste aparato dispuxéronse unha fonte de mármore con surtidor e pileta oitavada, unha estatua da Fama co seu clarín e, ademais, seis estatuas de Amazonas colocadas xunto ás pilastras do que formaba un florido xardín delimitado por coidada varanda, repleto de testos, flores, laranxos, aves e animais, pénsil que a xuízo de Sossa e San Vítors resultaba un «labirinto», pero ó que Lobera y Mendieta considera «de Aranjuez un fiel remedo:/ nas súas estatuas, e fontes,/ de Balsain un deseño»⁷¹.

Sexa como fose, a atracción máis insólita neste punto do recorrido, a un lado deste bosque animado, era un boneco ou mono de corda cun tamboril sobre o que accionaba os palitroques, movendo simultaneamente ollos e cabeza ó compás dos golpes⁷². Ante el «quedábanse todos coa boca aberta, mirando o embeleco ou monicongo, sen acertar a perderlle de vista. Conxunto todo, tan singular que mereceu o real agrado, pois ó tempo que pasou a súa maxestade, ademais de excitarlle unha modesta risa, lograron os dos gremios, que lles fixese co bastón ademán de aplauso...»⁷³.

Próximo o final do recorrido na porta da Catedral, víase como na rúa Hombre de Palo os veciños ornaran as súas casas con multitude de flores artesanais e outras a modo de orlas albergando imaxes pintadas da Virxe do Sagrario, espellos sobredourados e cornucopias.

Concluída a visita de Carlos III, despois de pasar dende Zocodover á fábrica de espadas e tomar de novo as carrozas, a saída do monarca efectuouse en dirección a Aranjuez, polo que a comitiva descendeu dende a praza polo arco do Sangre –adornado para a ocasión pola cofradía do Santo Cristo–, para baixar pola costa do Carmen –cun traxecto decorado polos gremios de xastres, casulleros e montereros–, e pasar despois dende o convento carmelita á porta de Doce Cantos –tramo no que os jalmeros, albardeiros, guarnicioneros, boteiros

e tratantes de praza compuxeron un belo salón de palenques e tapicería, deixando a porta e baixada ata a ponte ó gremio de taberneiros e outros-. Chegaríase así á ponte de Alcántara, no que o seu alcaide puxo sinxelamente enramadas, tafetás e varias pinturas⁷⁴.

A riqueza e inxenio das tremoias efémeras descritas nos somerxe, sen dúbida, no boato e esplendor da festa barroca. O luxo e a ostentación decorativa, a ornamentación brillante e colorista, a riqueza visual e a veces material dos seus adornos, a estrutura charramangueira e efectista dos seus edículos, ou a recargada adición de elementos alegóricos... lograrían impactar e seducir ó espectador, que se somerxería nun mundo irreal e simbólico a través de todo o finxido polo uso trampantojo, e das técnicas escenográficas e o artificio. Toda esa cultura barroca do espectáculo irase disipando a finais da centuria co afianzamento da Ilustración e dos seus planeamentos ideolóxicos e estéticos nun proceso de evolución ou cambio histórico, aínda que a natureza e o papel da monarquía perdure baixo os mesmos presupostos políticos e simbólicos, e o protocolo de solemnizar e festexar ó soberano responda á mesma etiqueta.

NOTAS

* Este artigo é parte do proxecto de investigación do Plan Nacional de Investigación Científica, Desenvolvemento e Innovación Tecnolóxica (I + D): «Biblioteca Digital Siglo de Oro III». Código: FFI2009-08113.

¹ Como sinala Fogel, a transmisión de ideas e informacións durante a Idade Moderna se encontra mediatizada pola precariedade de medios técnicos para a súa divulgación, sendo as vías orais e visuais os vehículos informativos principais, adquirindo a escenografía do espectáculo unha enorme importancia para a proxección da mensaxe que se desexa difundir: a lexitimidade da realeza tras o referendo popular, xa que era o pobo, representado na multitude congregada, quen enxalzaba ó soberano. Vid. FOGEL, M.: *Les cérémonies de l'information dans la France du XVI au XVIIIe siècle*, Mesnil-sur-l'Estrée, 1989.

² As solemnidades reais foron acontecementos que converteron as rúas da Cidade Imperial nun esplendoroso espectáculo. Sobre a celebración de fastos en Toledo, véase: GARCÍA FERNÁNDEZ, A.: *Toledo entre Austrias y Borbones. Destierro de doña María Ana de Neoburgo*, Toledo, 1994; MARTÍNEZ GIL, F.: «Fiestas barrocas de la muerte en el Toledo del siglo XVII», *Anales Toledanos*, vol. XXX, 1993, pp. 99-116; REVENGA DOMÍNGUEZ, P.: «El pintor madrileño José de Paz Ribera y el túmulo de Luís I en la Catedral de Toledo», nas *Actas do Congreso Madrid en el contexto de lo hispánico desde la época de los descubrimientos*, Madrid, 1993, pp. 573-583; REVENGA DOMÍNGUEZ, P.: «Pyra Filipica. El túmulo erigido en la Ciudad Imperial para las exequias de Felipe IV», *Cuadernos de Arte e Iconografía*, nº 19, 2001, pp. 165-181; REVENGA DOMÍNGUEZ, P.: «Fiesta, poder y arte efímero en el Toledo barroco», en *Liceus. El portal de las humanidades*, 2002, s.f.; REVENGA DOMÍNGUEZ, P.: «Ceremonia, fasto y realeza: las relaciones de fiestas toledanas del siglo XVII», *Abrente*, nº 38-39, 2006-2007, pp. 233-256; SÁNCHEZ COMENDADOR, B.: «Recibimiento en Toledo de la Reina doña Mariana de Austria», *B.R.A.B.A.C.H.T.*, nº XLII-XLIII, xaneiro-xunio, 1930, pp. 71-80.

³ No século XVIII saíran á luz en imprentas toledanas principalmente, pero tamén nalgunhas de Madrid e incluso de Sevilla, as *Relacións* que plasman as solemnidades máis festexadas pola Cidade Imperial en honor dos seus reis e príncipes. Así, cando en 1723 Felipe V fixo a súa entrada oficial en Toledo, publicáronse polo menos dous textos para conmemorar esta solemnidade: un, moi breve, aparecido na imprenta sevillana de Xosé Antonio Hermosilla, está escrito en romance polo autor non declarado e se intitula *Relación de los plausibles festejos, con que la muy siempre noble, leal, y Imperial Ciudad de Toledo, recibió a sus Magestades, y Altezas, el día 18 de Mayo de este presente año, que passaron desde el Real Sitio de Aranjuez. á visitar á Nuestra Señora del Sagrario: Dase cuenta de los adornos de las Calles, Arcos, Fuentes, y Navíos de fuego que hubo y lo demás que verán por esta Relación*. O outro trátase dunha obra escrita en prosa moi prolíxa baixo o título de *Relación en que un cavallero de Toledo participa á otro de Madrid lo executado por la Imperial Ciudad de Toledo en la entrada de nuestros Cathólicos Monarchas, y Serenísimos Príncipes de Asturias el día 18 de Mayo de 1723, con el religioso motivo de adorar a Nuestra Señora del Sagrario en su muy Santa Iglesia Primada de las Españas*, sen lugar de impresión e sen autor identificado.

En canto á entrada triunfal de Carlos III na Cidade Imperial o ano de 1761, tres serían as obras que deixaron constancia do xubiloso suceso, a saber: a redactada polo toledano Antonio de Sossa e San Vitores en cento dez oitavas que compoñen a súa *Descripción que de la entrada de nuestro Cathólico Monarcha el Rey, y señor don Carlos III (Que Dios Guarde) a la Imperial Ciudad de Toledo en el día veinte y quatro de abril de este año de 1761*, obra que o autor dedica á cidade de Toledo, honrada por tan real visita. Tamén a intitulada *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato con que la Imperial Ciudad de Toledo recibió a nuestro cristiano monarca, don Carlos III, (que Dios guarde) asistido de su querido hermano el serenísimo señor Infante don Luis, en el día 24 de Abril de este Año de 1761*, dun anónimo e culto autor que redactou con prosa grandilocuente esta obríña de notable riqueza descritiva e indiscutible interese, impresa –ó igual que a anterior– por Francisco Martín en Toledo. E, en terceiro lugar, a composta en verso por don Xosé de Lobera e Mendieta baixo o título de *Verdadera relación y breve resumen del Recibimiento, que ha hecho la Imperial Ciudad de Toledo, á nuestro invicto, y*

cathólico Monarca, Rey y Señor, don Carlos Tercero, (que Dios guarde) el día 24 de Abril de este año de 1761, obra esta impresa en Madrid por Manuel Martín.

⁴ RAMÍREZ DE ARELLANO: «Toledo en la Guerra de Sucesión de 1700 a 1710», *B.R.A.B.A.C.H.*, 1919, año II, n° 3°, p. 103; o concello preveu en 10 de xullo de 1701 a breve estancia.

⁵ A.M.T., Caixa s.n. Reis. Vidas a Toledo. «Años 1701 y 1703»; en 13 de setembro fíxose esta parada militar.

⁶ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 1.

⁷ BASGUAS, F. E. de: «Documento curioso», en *Toledo Publicación Quincenal Ilustrada*. n° V, 1889, p. 2.

⁸ A.M.T. Caixa s.n. –Reis– Nun expediente de 1776 avísase do regreso e paso por Toledo dende Cuerva de Carlos III. Segundo Antonio Ponz, en 1777 pasaron o rei e infantes por Toledo a ver as obras iniciadas no alcázar, de regreso de Cuerva, véase *Viaje de España*, (ed. facsímile), Madrid,

⁹ Sánchez de Soria, J.: *Libro de lo que contiene el prudente gobierno de la Imperial Toledo y las cortes e ceremonias con que le exerce. Hecho por el jurado Joan Sánchez de Soria, escribano mayor de sus ayuntamientos. Año 1635*. O manuscrito orixinal consérvase no Arquivo Municipal de Toledo.

¹⁰ A chegada dos Borbóns en España soe considerarse como o momento de irrupción dunha nova sensibilidade e dun impulso definitivo do «espírito da Ilustración». Pero o certo é que esto tardaría moito en producirse, pois importantes sectores da Igrexa e da nobreza, parte da burguesía, e, definitivamente, a sociedade común, seguiron ancorados nas ideas tradicionais do século anterior. Así, a nova dinastía asumiría o protocolo que as institucións civís e relixiosas toledanas –e do resto do territorio– tiñan establecido, como cerimoniais perfectamente tipificadas, para aquelas ocasións en que habíanse de organizar demostracións solemnes de acatamento á figura do soberano como cabeza dun sistema político e un orde social determinados, ademais de como símbolo do Estado. Sobre a continuidade das cerimoniais solemnes e celebracións festivas cos primeiros Borbóns, véase: BOTTINEAU, Y.: *El arte cortesano en la España de Felipe V (1700-1746)*, Madrid, 1986; ALLO MANERO, A.: «Tradición ritual y formal en las exequias reales de la primera mitad del siglo XVIII», *Actas del Congreso El arte en las Cortes Europeas del siglo XVIII*, Madrid, 1989, pp. 34-42; SOTO CABA, V.: «El peso de la tradición. Los arquitectos y la elaboración de los catafalcos cortesanos en la primera mitad del siglo XVIII», *Actas del Congreso El arte en las Corte Europeas*, cit., pp. 714-718.

¹¹ SÁNCHEZ DE SORIA, J.: *Op. cit.*, pp. 150-155.

¹² Cada visita real era comunicada oficialmente a través de cartas remitidas polo ministro de Estado e dirixidas ás principais institucións toledanas, é dicir, por unha parte, ó Correximento e Concello de Toledo e, por outra, ós señores Deán e Cabido e a Súa Eminencia o Cardeal Arcebispo.

¹³ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 1v.

¹⁴ *Relación de la celebridad y adornos que previno la Imperial Toledo para la entrada de...Felipe Quinto...* (1723), fol. 239v.

¹⁵ Isto permite a algúns autores de *Relaciones* dedicar páxinas á visita preliminar para introducir ó lector directamente na descrición detallada da magnificencia de todo o adorno da cidade e cantar así exquisiteces e marabillas do aparato decorativo e visual disposto para servir de decorado do espectáculo, de bambolinas da escenificación.

¹⁶ Os accesos polo camiño real de Aran xuíz ou polos camiños occidentais realizábanse cruzando o río polas súas dúas pontes de pedra, o de Alcántara ou o de San Martín; mentres que a entrada dende o camiño real de Madrid efectúase directamente, dende o hospital de San Xoán Bautista ou de Afora, atravesando a Porta Nova de Bisagra, edificio emblemático da cidade vinculado á monarquía imperial de Carlos I, que servía de monumental arco de triunfo e paso notable á cidade.

¹⁷ Este encontro resultaba, sen dúbida, moi significativo xa que poñía fronte a fronte ó rei de España e ó gran prelado de Toledo, de quen adoitábase afirmar que era o segundo rei de España en virtude do seu poder e dominio señorial sobre un amplo e rico territorio xurisdiccional.

¹⁸ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 40v-41. Foi moi notable este dispendio do primado Diego de Astorga en obsequio a SS. MM., véase RAMÍREZ DE ARELLANO, R.: *Estudio sobre la historia de la orfebrería toledana*. Toledo, 1915, p. 138.

¹⁹ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 30.

²⁰ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 34. É evidente que as esaxeradas consideracións dos autores tratan de convencer ó lector de que cada entrada real foi un acontecemento único e irrepetible, sen comparación con ningunha outra.

²¹ A.M.T., *Libro Capitular año 1790*, concello de 16 de abril tratando a vinda do rei Carlos IV.

²² *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 11v.

²³ A.M.T., Caixa s.n. –Reis– Vinda a Toledo. «Venida del rey a Toledo» (1723). A mesma *relación* antes citada sinala que este estimable tapiz de veludo azul e orla con escudos da cidade, o tiña cedido o concello ó convento franciscano para usalo na celebración da Inmaculada Concepción.

²⁴ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 9v.

²⁵ GARCÍA DE LA MADRID: *Op. cit.*, p. 53.

²⁶ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...* (1761), p. 13.

²⁷ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 12. *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, p. 1.

²⁸ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, p. 15.

²⁹ MORA DEL POZO: *Op. cit.*, p. 122.

³⁰ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, p. 15.

³¹ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 24v.

³² *Idem ut supra.*

³³ Debido á natural dificultade derivada do complexo e charramangueira guía toledana, estas obras efémeras a miúdo non podían quedar perfectamente integradas en eixes de fermosas perspectivas, pero si actuar como encontros sorprendentes e efectistas que resaltarían os recorridos urbanos.

³⁴ SOSSA Y SAN VÍTORES: *Descripción que de la entrada de Carlos III...*, p. 16.

³⁵ No informe municipal precísase: «un adorno de batallas con corpos armados e no medio de dita fachada estaba posto o sitial e nel un rei de armas armado e ós pes formando un peñasco con moitos despojos de guerra» (A.M.T., Caixa s.n. Reis. Vinda a Toledo, «Venida del rey a Toledo» (1723).

³⁶ MORAN, M.: *Op. cit.*, p. 19.

³⁷ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 22v.

³⁸ *Ibidem*, fol. 21

³⁹ O informe do adorno sinala que o arco da porta por ambas fachadas realizárase en unión dos ensambladores A.M.T., Caixa s.n. Reis. Vinda a Toledo. «Venida del rey a Toledo» (1723), relación de adornos.

⁴⁰ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 20v. Unha quintilla poñía en boca do célebre enxeñeiro: «A este antigo Edificio,/ Aínda que ruínas ameaza,/ Como foi da miña Arte indicio/ Quixen darlle traza/ De servir sen Artificio». Na *Relación de la celebridad y adorno...*, fol. 232v, a versión en canto á imaxe representada indica tal vez as distintas fontes manexadas polos escritores ou a falta de apreciación. Pero de feito, é coñecido o dato de que houbo disposición, unha vez construído o artificio, de deixar alí un monumento a Turriano; e tamén consta polo seu testamento que o seu corpo foi enterrado na próxima igrexa do Carmen.

⁴¹ A.M.T., Caixa s.n. –Reis– Vinda a Toledo. «Venida del rey a Toledo» (1723), relación de adornos. Tamén os sedeiros e tintureiros tornaron a primeira fachada do Arco do Sangue, a da rúa do Carmen.

⁴² *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 20.

⁴³ *Relación de la celebridad y adorno...*, fol. 232v.

⁴⁴ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 19.

⁴⁵ *Relación de la celebridad y adorno...*, fol. 233v. . Vid. A.M.T., Caixa s.n. –Reis– Vinda a Toledo. «Venida del Rey a Toledo» (1723).

⁴⁶ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 17

⁴⁷ *Idem ut supra*, fol. 17

⁴⁸ *Ibidem.*, fol. 16. Esta variedade decorativa que recrea un pequeno mundo natural repetírase en 1734, nos festexos de inauguración do Transparente, onde nel Solarejo, xunto á Platería,

fixose un xardín, con árbores, coellos, lebres, gansos, cegoñas e pavos, véase RAMÍREZ DE ARELLANO: *Estudio sobre la historia de la orfebrería toledana*. Toledo, 1915, p. 141.

⁴⁹ *Relación de los plausibles festejos...*, fol. 3.

⁵⁰ *Relación de la celebridad y adorno...*, fol. 234v. Acompañaba o xocoso alcume: «Ainda que nesta gruta estou / Todos os que a verme chegan, / en sabendo que son Baco / pensan que esta á bodega».

⁵¹ *Relación en que un caballero de Toledo...*, fol. 15v.

⁵² *Idem ut supra*, fol. 16.

⁵³ A alusión inscrita glosaba: «Este aceiro, que a rebeldes/ causa horror, asombro, e medo/ é gloria para Toledo./ Se en defensa dun Vasalo./ Loitou Marte co Sol./ Qué será un Marte Español» e, por outra parte, «O que Palas a nosa Raíña / Causa na súa vista, de amor, / non vista, causa dor». MORAN: *Op. cit.*, p. 43.

⁵⁴ SOSSA Y SAN VÍTORES: *Op. cit.*, p. 13.

⁵⁵ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, p. 41.

⁵⁶ LOBERA Y MENDIETA: *Verdadera Relación y breve resumen de el recibimiento. ... a ... Carlos Tercero*, fol. 4.

⁵⁷ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, p. 38. Oleiros, latoeiros e cedaceros compuxeron os tramos sen casas ata a porta do Sol e o arco da mesma (A.M.T., Caixa s.n. Reis.Vinda a Toledo. «Año 1761. Sobre la Venida del Rey a Toledo. Puntual razón de lo practicado por la Ciudad y festejos egecutados»).

⁵⁸ *Idem ut supra*, p. 32. Sen embargo, o poeta Lobera y Mendieta reconece nesta arquitectura imitación do templo que os antigos dedicaron en Belfos ó deus Apolo, aínda que os sedeiros toledanos o alzan ó «supremo Apolo da nosa España», véase *Op. cit.*, p. 5.

⁵⁹ LOBERA Y MENDIETA, J.: *Verdadera Relación y breve resumen de el recibimiento. ... a ... Carlos Tercero...*, fol. 5.

⁶⁰ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, p. 34.

⁶¹ LOBERA Y MENDIETA: *Verdadera Relación y breve resumen de el recibimiento. ... a ... Carlos Tercero...* fol. 5.

⁶² SOSSA Y SAN VÍTORES: *Op. cit.*, p. 15.

⁶³ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, pp. 34-35.

⁶⁴ *Idem ut supra*, p. 28. Faciase notar neste caso a curiosidade ou novidade de certos dispositivos de divertimento, como é o caso dese espello deformante.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 26.

⁶⁶ LOBERA Y MENDIETA: *Verdadera Relación y breve resumen de el recibimiento. .... a ... Carlos Tercero...*, fol. 7.

⁶⁷ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, p. 27.

⁶⁸ SOSSA Y SAN VÍTORES: *Op. cit.*, p. 21.

⁶⁹ *Idem ut supra*, p. 20.

⁷⁰ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, p. 18.

⁷¹ LOBERA Y MENDIETA: *Verdadera Relación y breve resumen de el recibimiento. .... a ... Carlos Tercero...*, fol. 8.

⁷² Esta figura simiesca resulta un tema recorrente do século XVIII, moi reproducido nas *singerías* o libros exemplarizantes que, valéndose de animais como o mono polo seu parecido humano, servían para caricaturizar actos ou actitudes racionais, e amplamente difundidos dentro da cultura cortesana e máis propiamente rococó en liña coa literatura fabulística.

⁷³ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, p. 20. A crónica chama tamén a este autómatas «cubiello» e «figurón». Xénero de indudable éxito éste, que parece retomar a tradición de aquel «home de palo» que deu nome á rúa adxacente, atribuído ó inxenio de Juanelo Turriano. Véase PORRES MARTIN-CLETO: *Historia de las calles de Toledo*. Toledo, 1988, t. II, p. 692.

⁷⁴ *Descripción por menor del magnífico y costoso aparato...*, pp. 25-26.

